

○ INSTITUTO DE CIÊNCIAS BIOLÓGICAS NO COMBATE AO COR·NAÚÍRUS

CARTILHA INDÍGENA INFORMATIVA LÍNGUA WAI WAI

Dados Internacionais de Catalogação-na-Publicação (CIP)

Pinheiro, Jackson Costa; Herculano, Anderson Manoel (Org.).

O Instituto de Ciências Biológicas no combate ao coronavírus: cartilha indígena informativa em língua wai wai / Jackson Costa Pinheiro; Anderson Manoel Herculano (Org.): (tradução: Rodrigo Gomes do Nascimento Wai Wai; Adalton Rodrigues Wai Wai). Volume V. Belém: EditAedi/UFGPA, 2020.

ISBN Livro Digital: 978-65-86640-08-3

1. Biologia 2. Cartilha indígena wai wai 3. Coronavírus

ORGANIZADORES: JACKSON COSTA PINHEIRO & ANDERSON MANOEL HERCULANO

○ INSTITUTO DE CIÊNCIAS BIOLÓGICAS NO COMBATE AO COR●NAÚRUS

CARTILHA INDÍGENA INFORMATIVA LÍNGUA WAI WAI

1ª EDIÇÃO - VOLUME V

editAedi

Assessoria de Educação a Distância • UFPA

BELÉM/PA - 2020

Todo conteúdo deste trabalho, exceto quando
houver ressalva, é publicado sob a licença
Creative Commons Atribuição 4.0 Internacional.

Copyright © 2020 Editora EditAedi. Todos os direitos reservados.

Reitor

Prof. Dr. Emmanuel Zagury Tourinho

Vice-Reitor

Prof. Dr. Gilmar Pereira da Silva

COMITÊ EDITORIAL

Presidente

Prof. Dr. José Miguel Martins Veloso

Diretora

Profa. Dra. Cristina Lúcia Dias Vaz

Membros do Conselho

Prof. Dr. Aldrin Moura de Figueiredo

Prof. Dr. Iran Abreu Mendes

Profa. Dra. Maria Ataíde Malcher

Editoração Eletrônica

Ma. Andreza Jackson de Vasconcelos

Editora

EditAedi

UNIVERSIDADE FEDERAL DO PARÁ
INSTITUTO DE CIÊNCIAS BIOLÓGICAS – ICB

ORGANIZADORES

Prof. Dr. Jackson Costa Pinheiro & Prof. Dr. Anderson Manoel Herculano

jackson@ufpa.br (91) 99291 4744

aherculanos@gmail.com (91) 98220 9464

AUTORIA

Prof. Dr. Jackson Costa Pinheiro, Prof. Dr. Anderson Manoel Herculano,
Mestre em Bioantropologia Eliene Rodrigues Putira Sacuena,
Acadêmicas Amanda Pinheiro Conceição e Luana Carvalho Martins

TRADUÇÃO

Acadêmico Rodrigo Gomes do Nascimento Wai Wai

Revisão: Acadêmico Adalton Rodrigues Wai Wai

PRODUÇÃO GRÁFICA

Diagramação: Amanda Pinheiro Conceição, Antônio José
Marinho Aguiar Neto & Luana Carvalho Martins

DESENHOS

Volney Nazareno

FOTOGRAFIAS

Jaime Lisboa

Arquivos da Associação dos Povos Indígenas
Estudantes na UFPA
(APYEUFPA)

Hay tooto komo! **Wahta Owî e Ehsi Marha.** Amna cehcamhokaxmu Universidade Federal do Pará yaw. On yîpu amna ñekatimyasî awya so opoyeno komo, on eperâ poko yaxan coronavirus. Amna nekatimyas awya so yirtinotome, twerî awehtome so marha. Kirwanhe cmare entaxe wasî awya so.

AHCE MÎKRO CORONAVIRUS?

Tooto komo! Eperâ yaxan mîkro (coronavirus) on eperâ (vírus) nîmrî, cetakpaxmu me nasî yohno ro makî kwe, noro yosoti tîhtînosoro nasî COVID-19.

Ero nasî yukurumîkno me xa, kîwîrîmanhe me marha nasî okwe Ahnoro roowo poko hakno komo wayihkano nîrasî.

On eperâ mokye ona Brasil pono, ero ke wîkes kîwya so tooto komo, twerî kexixeso wasî kahsîra ehtome.

Awakronomacho komo niire
Instituto da Ciências Biológicas
(ICB) da UFPA, nirpoy wahray cik
tapota cekatîmsom, ero ke
yimtaporexe cmare wasî awya so,
entacho me kirwantaw, ekatimtome
marha apoyeno komo ya.

ero ke entakî
kirwantaw cekatimsom
eperâ pokono
awetkurunpecho me on
mewrexapu tapota
yawno ke.

СІНСІР НАКА

AHCEWA KAHSÎNHE ME NAY?

On kahsiya kîmtakru ñexaro, kîmtapotacho ñexaro, katonîmtopo, kacinîmtopo nixaro marha, karaywa komo yay, kpoyeno komo yay marha, coronavirus yaw cehsom komo yay, mokuche awewru pona, awewnarî, kîmtarî pona so kahsînhe me nasî on eperâ.

Tîhtînoyaxe kîwyam kehtoporo komo itore cehsom me taxe okwe, ero wa kehtopo nasî eperâ yohno epamnonhe me xa ero ke twerî men cexpore nasî.

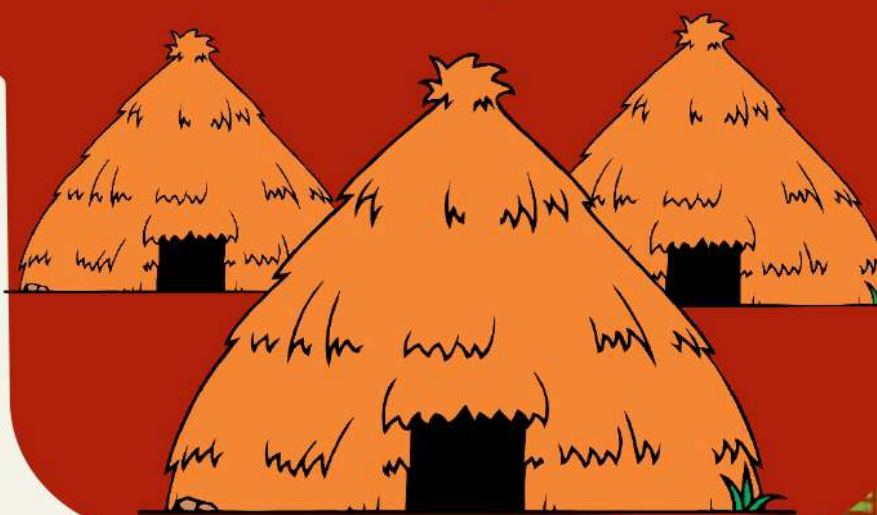
Mîhtînoyaxe rma kîwyam inare ceresmaxmu me taxe, erore payu yaw, erore waraputuru yaw, erore tutumu yaw marha, ero wa kexitaw kahsînhe me nasî eperâ. Eroke twerî men cexpore nasî.

Ero ke kirwanhe entacoko on tapota Tahta komo nêkatîmrî kewton po cetapickaxmu komo, nexamro kexe kiwya so kewton komo po kehtopo poko, mîîmo yaw ehcoko kexe, etarira ehcoko kexe marha , ero nêtahcatu (**Distanciamento Social**) kacho mîkro.

Yaro rma hare kiwyam poxwe citarisom me taxe itore ewto po kexitaw so eyehso tîhcexe, emu pokono me marha taxe, kaan mîîn yaka tîtoson me marha taxe, Umana yaka marha esentacho exitaw, karaywa yewton pona marha.

Ero wa kehtopo komo ka tîhkotopore nasî on yimaw, eperâ etakpara ehtome, on tapota nasî yaaro no me cewetîsom me cexpore nasî.

AHCE WAY KOMO NAHSÎYA IYOPO?

On waray komo ti wa nahsîya iyopo
ceperâyemu ro komo cik kwe:

Yohno so
cesesîsom komo
(HIPERTENSOS)

Kicicme esesîtopo
cehsom marha.

Tîkpore kamxukru
cehsom
(DIABÉTICOS)

Rikomo
komo

Poco e
Caaca komo

AHCE WA NAY ON YIPU YAW EXITAW (COVID19)

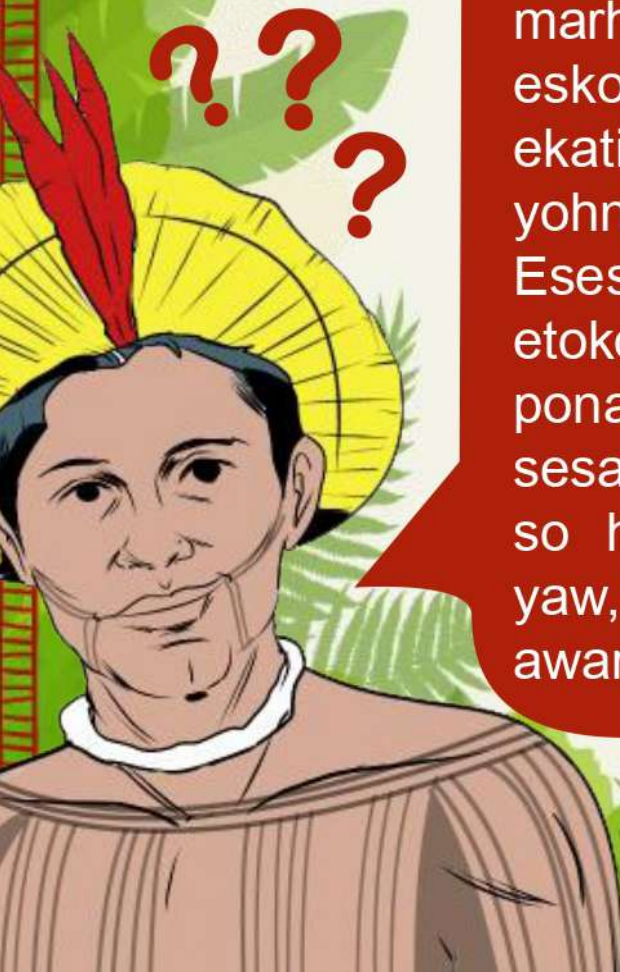
**Kocoron
pesî kyopo.**

**Esesîtopo marha
exihnî wa nasî.**

Ero yaw cehsom komo Nerewa yupun, ewnarî netahruya emapona, karan marha nerewa, masukwa marha okwe,ero wa awexitaw tohra esko tooto komo mîîn yaka, ekatimko kehcimanhe komo ya yohno awewton pono ya.

Esesîpora awexitaw Yohno marha etoko kehcimacho yaka ewtoymo pona (hospital) esesîpora awexitaw sesai yawno komo wa awenhepetu so há, kanawa yaw, kaykokorono yaw, ananimaw so tarara yaw marha awarâtuso ero wa tooto komo.

CEXPORE CMARE AWAXIXE SO WASÎ AWEWTON KOMO PO!

Tooto kpoyino coronavirus yaw exitaw, ti wa exihra cexpore nasî pîra ro makî, ero wa awexitaw amoro men makpesî eperâ yihtinopîn me apoyino komo ya okwe.

Ero ke wa awexixe so wasî amîîn komo yaw kyam makî awewton komo po, apoyino komo marha ankîra esko eseresmaxi amîîn yaka pîra ro makî wikes awya so.

Awewton po exihra awexitaw, twerî men cexpore nasî awetarâtaw, awetîramache takî ewto pona, amîm yaka tkorokapore nasî Ahnoro pono tho yaw awehponhîrî komo ahtarî mero korokakî yaw awehtoponhîrî ewto ymo poy ehxaputho komo.

#FICANAALDEIA

YAKI MEN NASÎ TII WA KEHTOPO KOMO 3 YAKENON!

(Isolamento Social) Mĩĩmo yaw makĩ ehcoko kacho: On tam kpoyino komo yakro kehtopo pĩn, (vírus) yaw exitaw apoyino komo. ero nasĩ mĩĩmo yaw kehtopo, kehchimacho yaw marha kehtopo cewnhe tooto eperã yaw exitaw.

(Quarentena) Pahkĩ kaamo entopo mohxapu: on reha apoyino komo mokuche anarĩ ewto poy, merpono pĩn eperã chey, ero yipu cirãsĩ moxe rma ka, eperãmra exitaw mero centikesĩ yake kaamo nhe há, cepatakaxiro anarimaw eperãn.

(Distanciamento Social) Mooxe so kitopo: taa, on marha anarĩ hara kpoyino komo citopo hara twerĩ eperã yay kahsĩtopo pona, on tan eperã etakpara ehtopo kahsĩranhe ehtome.

EPERÂ YAW AWEXITAW AHCEWA MÎKE?

SESMA

A **Secretaria Municipal de Saúde (SESMA)** taa on hara prefeito yan men ixé awexitaw so awakronomacho komo, moxam nîmyatu yukuknon awya so liga kacho me awakronomacho xe awexitaw so nîmyatu tapota on wa esko kacho kirwantaw awya so ewto ymo po awexitaw so.

Procures a **Unidade Básica de Saúde Indígena (UBSI)**, Epocoko kehcimacho awewton komo pono, nêxamro nenhatu karpera awehtopo anarimaw awenepetu so marha anarî hospitaw yaka ayopo exitaw.

Amoro ceperâyemu ro me awexitaw Tahta komo nêñîrî me masî, iito awewton po rma anarimaw ewto ymo po, nêxamro aweñatu anana tarposon me awexitaw aweñepetu so marha anarî yaka kercimacho porin yaka ero wa awirâtuso.

**AWESEWYUMACHO
KOMO WÎKESÎ AWYA SO
HARA TOOTO KOMO!**

Esemokakî tuuna ke,
sakmu ke marha, álcool
70 ke marha.

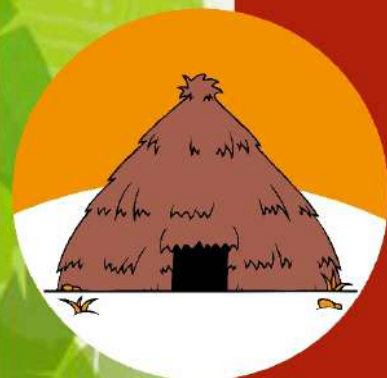

Anarimaw so esmakî
hipoclorito 40 ml, 1 litro
tuuna ero mîkro kirwan
ahcena komo korokacho
awya so.

Awatonataw, awacinataw
hara anarimaw ahruko
awewnarî, amtarî marha
pono ke, awaporî ke
marha ero wa esko
akpara awehtome eperâ.

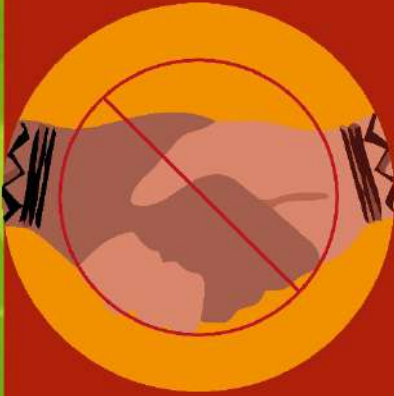

Aweroro men esko, mooxe
kyam tatonên komo yay,
tacinêm komo yay marha,
ero yipu yay cexpore nasî 2
m wicakî moxenon yihyay,
awewton po esko 14
kaamo, etakpara eperâ
ehtome anarimaw apoyino
neexi hana ceperayem
yakro ero yipu marha
cenêpepore kehchimacho
yaka esenposo ero wa
cexpore nasî.

Awamorî, amtari,
awewnarî, awewru marha
ahsîra esko yihcirme
esemokara rma ka
awxitaw ero tan twerî
kehtopo wîkes kîwya so.

Yimtapotara esko meyehra
tooto komo yakro,
amoyahsîra marha
anîhtînorî tooto exitaw
twerî ehcoko eperâ pona
amoro apoyino marha.

Entara esko tapota internet
yawno tho, enêxa mokyas
anarimaw so cemaro tapota
ero yipu kewkukmanê me
nasî, ahce way xa tapota
patawrorono titkesî marha
okwe, ero ke tahta komo yay
makî entakî nêxamro wa
nêkatîmyatu tapota
patawrorono há awya so.

Ananimaw apoyino komo
exitaw on eperâ yaw, tahta
komo wa nêhcimetu há nênatu
marha, awanmero só mak
kasaray ermomra ehcoko
wîkes kîwya so tooto komo.

Oroto nay kehtopo komo kirwanhe exihra okwe, ero ke mĩĩmo yaw makĩ cexpore nasĩ wĩkes kĩwya so, eperã cicerĩ mooxe kahsĩra ehtome, ero yipu yaw exihra kexitaw so tahworem me taxe okre krowon komo po, cehcamnosom me rma wa nay on eperã, tihtinoso nay on eperã oroto cenãxe marha, Ahnoro tooto mĩkhak yanan komo wa nẽhcamhoketu on eperã poko yihtĩnone komo (ciẽncia) nĩhtĩnoyaxe nẽxaro wĩkes kĩwya so.

**OROTO AMORO MAKIRHA OWÎ
AKRONOKÎ AKPACHO POKO
TOOTO KOMO YAKA APOYENO
KOMO YAKA MARHA ENÊPEKO ON
TAPOTA MEWREXAPU ENTOME
YÎHTINOTOME MARHA YIWYA SO.**

